

УДК 159.923:37.06

РІВНІ СФОРМОВАНОСТІ ТА НАПРЯМИ ВДОСКОНАЛЕННЯ СТИЛІВ ПРОФЕСІЙНОГО СПІЛКУВАННЯ ВИКЛАДАЧІВ ВУЗІВ

2005 р., Т.Е. Чукавіна

*старший викладач кафедри психології та педагогіки
Національного технічного університету України
„Київський політехнічний інститут”*

Вища освіта – не тільки основа розвитку особистості, можливість подальшого інтелектуального та професійного її вдосконалення. Одночасно вища освіта відіграє значну роль у політичному, економічному, культурному та науковому розвитку країни, формує у нових поколінь здатність навчатися впродовж усього життя, пізнавати нове, берегти та розвивати моральні та етичні цінності свого народу.

У наш час освіта стала стратегічним ресурсом поліпшення добробуту людей, забезпечення умов розвитку особистості та суспільства, захисту національних інтересів, зміцнення авторитету та конкурентоспроможності української держави серед країн світу.

Швидкий плін часу, зміна економічних та соціальних умов розвитку країни, нові орієнтири у напрямку формування національної самоідентифікації та самореалізації зумовлює потребу поступової модернізації вищої освіти.

Мета даної публікації – розглянути категорії „спілкування”, „стиль спілкування” та різноманітні типологізації стилів спілкування, виділити основні компоненти, що є складовими стилю педагогічного спілкування, та проаналізувати, які з них мають найбільший вплив на ефективність спілкування у системі „викладач – студент”. Прослідкувати вплив рівня сформованості стилів спілкування викладачів на процес розвитку в них певних характеристик професійної діяльності, а також на показники пізнавальної активності учнів (студентів). Виділити та описати рівні сформованості та напрямки формування і вдосконалення стилів професійного спілкування у викладачів. Проаналізувати можливості самостійного формування стилів спілкування викладачів.

У системі освіти, спрямованій на вищу школу, головним фактором, що впливає на зміни та вдосконалення цієї системи, є людський чинник: професорсько-викладацький склад працівників вищої освіти.

Відповідно до прийнятої у вітчизняній психологічній класифікації професій педагогічна діяльність відноситься до розряду “соціономічних”, тобто таких, які передбачають інтенсивну соціально-психологічну взаємодію, постійне спілкування з іншими людьми. Причому спілкування тут виступає не просто однією з умов, а сутнісним атрибутом педагогічної діяльності, основним

засобом та формою реалізації виховних завдань. Тобто особливо важливим феномен спілкування є для представників педагогічної професії, бо для них він виступає не як супутній, а як основний вид діяльності.

Безумовно, це твердження справедливе і по відношенню до викладачів вищих учбових закладів, вміння спілкування є для них не лише необхідною життєвою навичкою, але й обов'язковою складовою педагогічної майстерності. Саме з їх професійними якостями пов'язана можливість модернізації освіти вищої школи.

Робота професорсько-викладацького складу вищого учбового закладу має певну специфіку. Більшості людей, що працюють у системі вищої освіти, характерне глибоке знання однієї області, предмета своєї професійної спеціалізації, вони досягають значних висот у цій вузькій галузі і не мають можливості приділяти багато уваги таким областям знань, як психологія та педагогіка.

Складність їх професійної діяльності пов'язана з тим, що знання у цій галузі є для них не основною, а другою побічною спеціальністю, в оволодінні якої вони найчастіше знаходяться лише на початковому етапі та взагалі оволодівають цією спеціальністю практично самостійно, і не завдяки міцним та численним теоретичним знанням у цій галузі, а завдяки лише практичному досвіду.

Стиль професійної взаємодії викладачів вищих учбових закладів суттєво впливає на досягнення успіху у виконанні багатьох завдань, що стоять перед сучасною системою освіти взагалі, та на рівень професійної майстерності самих викладачів. Тому так важливо якнайшвидше сформувати у молодих викладачів та аспірантів позитивний індивідуальний стиль спілкування.

У процесі вивчення проблеми „педагогічного стилю спілкування” або „професійного стилю спілкування викладачів” варто виділити дві основні категорії: спілкування і стиль. Роботи більшості дослідників, що розглядали поняття „спілкування”, велися у двох напрямках. У першому з них категорія „спілкування” виводилася з поняття діяльності або розглядалася як своєрідний вид діяльності. Цей підхід умовно називають діяльнісним. Представники другого напрямку досліджували проблему спілкування на основі психології взаємовідносин та наголошували на важливості взаємної спрямованості дій партнерів та їх активності. Це зумовлює рівноправні стосунки, у яких кожний учасник виступає у ролі суб'єкта взаємодії.

Підтвердження цьому можна знайти у довідникових джерелах, де найбільш поширені такі визначення феномену спілкування, як:

- складної взаємодії людей, в якій здійснюється обмін думками, почуттями, переживаннями, способами поведінки, звичками, які задовольняють потреби особистості у підтримці, солідарності,

співчутті, дружбі, що є необхідною умовою формування, існування й розвитку особистості;

- обміну діяльністю, навичками, вміннями, досвідом, речами матеріальної і духовної культури, наслідками духовної діяльності (думки, знання, ідеали).

Термін „стиль” досить часто використовується у сучасній психології. Він був введений у кінці 20-х років ХХ ст. дослідником А. Адлером, який запропонував поняття „життєвого стилю індивіда”. Це поняття автор визначив як характеристику певної індивідуальної стратегії життєвої активності, що спрямовується системою цілей, досягнення яких дає можливість компенсувати комплекс неповноцінності, захиститися від реальності, пристосуватися до навколишнього середовища.

На думку Г. Олпорта, поняття „стиль” включає в себе характеристику системи операцій, до якої особистість схильна через свої індивідуальні властивості („стиль поведінки особистості”). К. Левін, Р. Ліппіт, Р. Уайт поклали початок поглибленому вивченню категорії „стиль”, під цим поняттям вони розуміли способи та методи, за допомогою яких індивід міг здійснювати у групі функції керівництва, лідерства. Спільним у цих дослідженнях є розуміння індивідуального стилю як характеристики особистості.

Процес формування стилю спілкування викладача має поступовий характер та проходить у декілька етапів. Якщо спиратися на рівні сформованості професійно-педагогічних умінь, що були запропоновані Л.Ф. Спірним, можна виділити п'ять рівнів сформованості стилю професійного спілкування викладачів вищих навчальних закладів:

- допрофесійний (низький) рівень;
- початковий професійний (адаптаційний) рівень;
- рівень часткової сформованості стилю (становлення);
- рівень загальної сформованості стилю (високорозвинений);
- вищій професійний (творчий) рівень.

Проведені дослідження свідчать про недостатньо високу ефективність самостійного формування стилю професійного спілкування у викладачів – початківців.

За оцінками експертів, навіть у групі зі стажем від 3 до 5 років викладацької діяльності, приблизно 55 % початківців властивий низький або адаптаційний рівень сформованості стилю педагогічного спілкування. Серед початківців зі стажем до 1 року виявилось більше 65 % таких викладачів.

Формування позитивних стилів педагогічного спілкування викладачів – одна з проблем педагогіки вищої школи. У процесі формування та подальшого вдосконалення стилів професійного спілкування викладачів вищих навчальних закладів можна виділити три можливих напрямки:

- стихійне формування стилю педагогічного спілкування у процесі викладацької діяльності;
- самостійне та цільове формування стилю педагогічного спілкування у процесі викладацької діяльності;
- свідоме цілеспрямоване та планомірне формування стилю педагогічного спілкування у процесі спеціально організованої діяльності навчального характеру.

У перших двох напрямках передбачається самостійне отримання викладачами – початківцями необхідних комунікативних умінь та навичок на основі практичної діяльності.

У третьому напрямку цей процес полегшується та прискорюється завдяки планомірному зовнішньому впливу у вигляді надання необхідної інформації стосовно особливостей процесу формування стилів педагогічного спілкування та організації тренінгових занять, що сприятимуть розвитку комунікативних навичок у викладачів – початківців.

Серед 90 % викладачів – початківців вузів спостерігається тенденція до самостійного оволодіння комунікативними вміннями та навичками на основі власного досвіду.

Найчастіше це пов'язано не з внутрішніми (мотиви), а із зовнішніми факторами – відсутністю на базі університету навчального курсу, що сприяв би розвитку комунікативних вмінь викладачів та формуванню у них позитивного педагогічного стилю спілкування.

Дослідники, які вивчали питання формування та вдосконалення стилів педагогічного спілкування, зазначали факт існування залежності між ступенем сформованості стилю педагогічного спілкування та певними характеристиками діяльності викладача.

Чим вище рівень сформованості стилю професійного спілкування у викладачів, тим краще розвинуті у них ініціативність, здатність приймати рішення, антиципаційні здібності, а також це позитивно впливає на покращення показників пізнавальної діяльності учнів / студентів (І.Г. Батраченко, І.Л. Руденко, С.О. Рябушко, Н.В. Пророк, О.І. Пенькова, Т.С. Семенова, А.Я. Ніконова)

Ще одним з аспектів проблеми дослідження стилів спілкування викладачів стало питання їх класифікації. Багато дослідників присвятили свої роботи цьому питанню. У сучасній психології існує два основних підходи до класифікації стилів професійного спілкування, залежно від факторів, на яких вони базуються.

Перший підхід – *особистісний чи особистісно-орієнтований* є найбільш поширеним. У ньому провідна, детермінуюча роль надається внутрішнім диспозиціям, особистісним параметрам (мотивації,

міжособистісним орієнтаціям, потребам, міжособистісним рисам, установкам, цінностям, темпераменту, характеру тощо).

Детальніше характеризуючи перший підхід, особистісно-орієнтований, варто зауважити, що він є найбільш змістовним і, в свою чергу, складається з шістьох напрямів дослідження.

Один з цих напрямів пов'язаний з трьохкомпонентною системою класифікації стилів керівництва К. Левіна і базується на концепції стилів "лідерства". Основою для його класифікації стилів спілкування став розподіл контролюючих функцій між партнерами у ході взаємодії. К. Левін назвав і описав три стилі керівництва: авторитарний, демократичний і стиль надання повної свободи дій чи усунення від керівництва (*laissez-faire*).

Другий напрям досліджень, що проводяться в області особистісного підходу, пов'язаний з концепцією інтерперсональних рис (Т. Лірі, М. Лорр, Дж. Вігінс, Д. Кіслер). У цьому напрямі багато уваги приділяли зовнішньому, операційно-дійовому аспекту спілкування. Дослідники намагались врахувати увесь широкий спектр можливих стилів спілкування. Кожен стиль характеризувався ними через відповідний набір міжособистісних рис і дій. Головним досягненням представників цього напрямку стало виділення, детальний аналіз та систематизація інтерперсональних рис.

Третій напрям досліджень, який теж є складовою частиною особистісно-орієнтованого підходу, співвідноситься з концепцією базових орієнтацій особистості, тобто з потребами індивідів у приналежності до групи. У цьому напрямі найбільш відомі розробки В. Шутца, який розробив теорію фундаментальних інтерперсональних орієнтацій (FIRO). У цій теорії стверджується наявність у структурі особистості трьох основних (базових) міжособистісних соціогенних потреб. По-перше, це потреба у включенні – увазі, турботі, співпричетності; по-друге, потреба у контролі – владі, домінуванні; і, нарешті, потреба у афіляції – любові, симпатії, встановленні близьких, рівноправних стосунків з партнерами. Залежно від рівня задоволеності чи незадоволеності людини у цих потребах автор визначає стиль міжособистісного спілкування.

Четвертий напрям досліджень, що відноситься до особистісного підходу, зорієнтований на теорію інтегральної індивідуальності, яку створив і розробив В.С. Мерлін. Він запропонував сприймати індивідуальний стиль як своєрідну систему способів та засобів урівноваження між індивідуально-типологічними особливостями суб'єкта (психодинамічними, особистісними, психофізіологічними) та предметними, зовнішніми умовами.

П'ятий напрям досліджень, що проводяться в рамках особистісного підходу, пов'язаний з психологічною концепцією відношень В.М. Мясищева (трьохкомпонентна структура спілкування). Цей напрям не можна назвати

дуже змістовним або ретельно науково обґрунтованим, але він став основою для побудови багатьох класифікацій.

Шостий напрям досліджень, що є складовою частиною особистісного підходу, можна назвати комбінованим. До цього напрямку входять класифікації:

- які базуються на критеріях, що не використовувалися або використовувалися дуже рідко у процесі описання та класифікації стилів спілкування;
- які рівномірно поєднують у собі параметри диференціацій, запозичені з двох або кількох напрямів досліджень.

Для наступного, *ситуаційного підходу*, характерний інший спосіб систематизації. Він передбачає аналіз ситуаційних факторів як детермінант способів спілкування індивіда, тобто вивчення процесів спілкування у конкретних ситуаціях (Ю.С. Крижанівська, В.П.Третьякова).

До цих основних самостійних підходів раціонально додати ще два підходи, які будуть залежними та менш змістовними відносно двох перших, але допоможуть краще уявити всю систему класифікацій стилів міжособистісного спілкування.

Третій підхід, *особистісно-ситуаційний (об'єднаний)*, включає дослідження, що поєднують два перші найбільш ґрунтовні напрями (І.Л. Руденко).

До четвертого, *емпірично-описового підходу*, відносять дослідження, які не мають під собою ґрунтовної наукової основи та носять описовий, але яскраво виражений індивідуальний характер.

Запропонована система підходів до розгляду класифікацій стилів спілкування викладачів дає можливість познайомитися з різноманітністю створених типологізацій та проаналізувати компоненти які лежать в їх основі.

У результаті розгляду досліджень у сфері стилів спілкування були проаналізовані напрямки вивчення категорій „спілкування” та „стиль”, виділені основні підходи до визначення цих термінів та проаналізовані самі визначення. При вивченні різноманітних класифікацій стилів педагогічного спілкування та їх складових, на основі виділення яких і пропонувався цілий ряд типологізацій, у процесі дослідження рівнів сформованості та напрямів вдосконалення стилів спілкування викладачів, а також їх впливу на діяльність учнів можна дійти певних висновків:

- незважаючи на велику кількість запропонованих вченими класифікацій стилів професійного спілкування викладачів, у більшості досліджень повторюються складові компоненти спілкування, на основі яких і проводилися диференціації стилів спілкування;
- категорія „стиль педагогічного спілкування” представляє собою єдність двох взаємопов'язаних, але відмінних один від одного самостійних аспектів зовнішнього поведінкового і внутрішнього

мотиваційно-сміслового рівнів, при чому останній має детермінуючу роль стосовно першого;

- неможливо розглядати поняття „педагогічного спілкування” або „стилю педагогічного спілкування” без урахування усіх компонентів, що входять до складу цих понять;
- самостійне оволодіння викладачами-початківцями необхідними комунікативними вміннями і навичками на основі практичної діяльності, спроби самостійно сформуванню власний стиль педагогічного спілкування виявилися малоефективними та довготривалими;
- існує п'ять рівнів сформованості стилів професійного спілкування викладачів вищих навчальних закладів;
- можна виділити та охарактеризувати три напрями формування та подальшого вдосконалення стилів спілкування викладачів;
- від вдосконалення та підвищення рівня сформованості стилів спілкування викладачів-початківців пропорційно залежить розвиток у них певних якостей: ініціативності, антиціпаційних здібностей, здатності самостійно приймати рішення, а також розвиток пізнавальної активності учнів (студентів).

Такий аспект теми педагогічного спілкування, як формування позитивного стилю професійного спілкування викладачів вищих навчальних закладів, вимагає подальшого дослідження та розробки його практичних сторін.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Галян О.І.* Співвідношення імперативності та діалогічності у стильовій характеристиці діяльності вчителя: Автореф. дис. ... канд. психол. наук. – К.: Ін-т психології ім. Г.С. Костюка, 1999. – 24 с.
2. *Кортаев А.А., Тамбовцева Т.С.* Исследование индивидуального педагогического общения // Вопросы психологии. 1990. – № 2. – С. 62-69.
3. *Крижанская Ю.С., Третьяков В.П.* Грамматика общения. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1990. – 208 с.
4. *Мерлин В.С.* Индивидуальный стиль общения // Психологический журнал. – 1982. – № 5. – С. 26-36.
5. *Мясищев В.Н.* Психология отношений. – М.: Изд-во Ин-та практич. психологии, 1995. – 356 с.
6. *Руденко И.Л.* Стиль общения и его детерминанты: Автореф. дис. ... канд. психол. наук. – М., 1988. – 20 с.
7. *Leary T.* Inter personal diagnosis of Personaliti. – N.-Y., 1957.
8. *Lewin K., Lippitt R. and White R. K.* Patterns of aggressive behavior in an experimentally created social climate // Journal of Social Psychology-1939-#10.
9. *Schutz W.C.* Tuainer`s manual for the Schutz measures. – San Diego, 1982.